

не потрапили до школи. У міських школах Ново-Празького району Дніпропетровської області явка учнів становила 97%, а в сільських 54%. За даними районних відділів освіти Харківської області, які були дещо завищеними, позаяк їх керівники боялися репресій за „зрив навчального року“, третина школярів області не з'явилася до школи, а в окремих районах половина. Вони не мали фізичних сил, одягу, взуття, а переважна більшість просто померла.

Весною 1933 р. райвідділи освіти подали звіти про „неохоплення дітей школами“, зазначивши національний склад та роки народження. Виявилось, що серед народжених у 1921–1926 рр., до школи не потрапили лише у Дніпропетровській області 34 тис. школярів українців, 4 тис. росіян та 187 євреїв. У с. Богданівка Павлоградського району школу покинули 213 учнів, а відвідували лише 35%. Були дні, коли приходило 2–3 учні. У Межівському районі близько 2 тис. школярів, які народилися 1926 р., тобто мали на 1933 р. 7 років, не потрапило до школи. На Донеччині весною 1933 р. поза школою опинилося понад 88 тис. учнів українців та 31 тис. росіян. На початку 1932/33 навчального року в області було 447 тис. учнів, а протягом року школу залишили 103 тис. дітей, тобто кожний четвертий. На Київщині початкову школу не відвідувала половина дітей, а в школах „другого концентру“ (5–7 класи) Дніпропетровської та Одеської областей спостерігалось „особливо велике недоохоплення дітей“. До 1932 р. в Україні не було середніх шкіл, тому у навчальному 1932/33 р. набрали близько 10 тис. старшокласників. До семирічки записали 4,7 млн. учнів, з них до початкової школи 3,7 млн. та 1 млн. школярів до 5–7-х класів, Враховуючи дані райвідділів про те, що школи відвідувало 50%, особливо на селі, матимемо загальну цифру „відсіювання“ учнів на час пекельного голодомору в Україні – 2,5 млн. осіб.

ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Термін „голодомор“, котрий став надбанням сучасної історіографії та політичної практики, означає масову смертність від штучного голоду в українському селі 1932–1933 рр., спричинене-

ного карально-репресивними заходами радянської держави, застосованими проти мирного населення – колгоспників, радгоспників, самодіяльних господарств. Голодомор є наслідком терористичної діяльності партійно-радянської системи влади, яка свідомо витворила умови існування несумісні з життям, тому соціально-економічна політика тих лихопомних літ мала виразні ознаки геноциду. Примусові хлібозаготівлі, „червоні валки“, „червоні толоки“, „чорні дошки“, натуральні штрафи, „хлібозаготівельні глибинні пункти“, „конвеєрний метод“, позбавлення житла, присадибної землі, унеможливлення пересування та інші форми терору (розкуркулення, депортації, ув'язнення, розстріли) розкривають далеко неповний перелік репресивних дій з свідомою мотивацією масового вбивства великих груп людей.

Історики дослідили основні причини масового голоду в Україні, на Кубані, Поволжжі, в Казахстані, про що свідчать монографічні дослідження і збірники документів. Ніхто не заперечує згубних наслідків суцільної колективізації, хлібозаготівельних кампаній, соціальної ізоляції селян, репресивної політики. Суперечливими і тенденційними залишаються тлумачення національного аспекту голодомору, тобто території поширення, глибини ураження того чи іншого народу, етносу, нації.

Територія голодомору в УСРР означає виявлення фактів масового голодування в окремих селах, сільських радах, районах та в областях, опухання, смертності та епідемії тифу, малярії, а також асоціальних явищ – трупоїдства, людоїдства. Їх наявність свідчила про довготривалість голодування, про фізичне виснаження та морально-психологічні мутації людського істота. Встановлення адміністративно-територіальних ознак, тобто конкретних населених пунктів, відтак і постраждалих від голодомору людей за національністю чи етнічністю, враховуючи наявне населення, яке знаходилося тоді в селі, на території сільської ради, району, області. Дискусії стосовно етнічного та національного складу сільського населення, яке найбільш чи найменш постраждало в роки голодомору, без конкретного соціально-демографічного аналізу етнічної та „моральної статистики“, приречені на абстрактну плутанину. Поняття „етноцид“, „класоцид“, „соціоцид“, якими оперують деякі українські та переваж-

но зарубіжні історики для оцінки голодомору, залишаються модерними дефініціями сучасної політології. Вони не розкривають реальної ситуації в українському селі 1932–1933 рр.

Етнічний та національний склад населення в УСРР напередодні масової колективізації сільського господарства найбільш вичерпно репрезентує всесоюзний перепис „людності“, проведений у грудні 1926 р. Спираючись на його матеріали, відділ демографії ЦСУ УСРР розробив та видав весною 1927 р. статистичний довідник про національний склад сільського населення, котрий залишається єдиним базовим джерелом для визначення компактності проживання того чи іншого етносу, національного соціуму. Для упорядників довідника питання національності означало з'ясування, насамперед, етнографічного складу населення. Вони свідомо виокремлювали національність і не ототожнювали її з „підданством, громадянством“, тому що для встановлення національності опитуваного організатори перепису використовували „принцип самовизначення“, питання про рідну мову, а також „національність матері“ як критерій.

Етнічна статистика, яка є функціональною складовою демографії, займаючись збором та обробкою даних про етнічний склад населення, бере до уваги етнічну самосвідомість (власне визначення етнічної приналежності), рідну мову, інколи і релігійність. До етнічних ознак слід віднести також спільність території. Українські селяни наприкінці 20-х рр. становили основу етносу – українці, представляючи спільноту, яка історично складалася, вирізнялася мовою, обрядовістю, культурою, побутом, компактністю проживання і сталістю території – села, хутори. Як етнічна спільнота зі сталими організаційно-соціальними формами повсякденного життя, українці представляли самобутній народ, котрий вирізнявся місцем свого проживання та походження, крім інших функціональних ознак.

До початку сталінської модернізації соціально-економічних відносин в Україні, тобто глобально соціалістичної реконструкції суспільства, український етнос зберігав традиційні форми господарювання та соціально-культурного побутування. Етнонім українці потрапив до офіційної назви радянської державності – Української соціалістичної радянської республіки. Згідно положення про єдине громадянство, прийняте у 1931 р., кожний

громадянин союзної республіки був і громадянином СРСР. „Громадянин Союзу РСР, – наголошувалося в положенні про громадянство СРСР, – є громадянин тої союзної республіки, в межах якої він постійно живе. Проте, коли він через національність або походження вважає себе за зв’язаного з іншою союзною республікою, то він може обрати громадянство тої республіки“. Закон про громадянство визнав територію та постійне проживання в якості основної ознаки.

Всесоюзний перепис населення враховував не громадянство, а передусім національність та етнічний склад адміністративно-територіальних одиниць. Протягом 1925–1930 рр. основною формою адміністративного поділу УСРР була округа, яка мала райони. Якщо у 1925 р., тобто після ліквідації губерній та формування округ, на території УСРР було 53 округи, 700 районів, 612 міст і селищ та 41664 населених пунктів у сільських регіонах, а на 1 січня існувало 42 округи, 579 районів, 10958 сільських рад та 54770 сіл і селищ. На території радянської України, яка мала тоді 451584 кв. км, відбувалось збільшення міського та сільського населення. Якщо 1 січня 1928 р. в містах мешкало 56 млн., то на 1 січня 1930 р. 6,3 млн. осіб, на селі 24 млн. у січні 1928 р. та 24,7 млн. у січні 1930 р. За два роки загальна кількість населення зросла на 1,3 млн. осіб.

Етнічний склад сільського населення переконливо доводить той незаперечний факт, що саме селянство становило не лише соціальну основу української нації, але і титульний етнос України, котрий репрезентував назву радянської державності. За переписом 1926 р. та визначенням національного складу 5045475 селянських господарств було виявлено 23,5 млн. осіб, які мешкали безпосередньо на селі, з них українці становили 20,6 млн. (87,7%), росіяни 1,3 млн. (5,5%), поляки 370 тис. (1,6%), німці 360 тис. (1,5%), євреї 353 тис. (1,5%), молдавани 251 тис. (1,1), греки 96 тис. (0,4%), болгары 93 тис. (0,3%), білоруси 37,2 тис. (1,1), чехи 14 тис. (0,06%). Українські селяни напередодні колективізації та їх масової депортації під час здійснення політики розкуркулювання домінували в 41 окрузі, що представляли адміністративно-територіальний поділ УСРР. Серед сільського населення 18 округ (Лубенської, Ніжинської, Чернігівської, Роменської, Черкаської, Прилуцької, Конотопської, Білоцерківської,

Кременчуцької, Київської, Полтавської, Уманської, Дніпропетровської, Тульчинської, Сумської, Могилівської, Вінницької, Криворізької) вони становили 91–99%, 13 (Першомайська, Старобільська, Бердичівська, Кам'янецька, Артемівська, Зінов'євська, Шепетівська, Проскурівська, Запорізька, Куп'янська, Ізюмська, Херсонська, Харківська, Коростенська) 82–90%, 4-х (Глухівська, Сталінська, Волинська, Миколаївська) 70–79%, а в Одеській, Маріупольській, Мелітопольській 60–64%, Луганській, в Молдавській АСРР, яка входила тоді до складу УСРР, 51%.

Українці переважали в районах, тобто серед другої адміністративно-територіальної ланки. Виявлення національного складу сільського населення показало, що українці менше 50% становили лише у 5 районах з 609 в УСРР. Зокрема, у 55 районах українці мали 70–80%, серед 100 районів 81–90%, від 91 до 95% в 90 районах, від 95% і більше в 293 районах. Така етнічна щільність свідчила про компактність проживання українців на всій території УСРР, про функціонування їхнього самотнього ареалу та землеробського укладу життя.

Російська етнічна меншина в УСРР мала від 21 до 37% людної Луганської, Мелітопольської та Глухівської округ, від 10 до 18% серед сільського населення Старобільської, Маріупольської, Сталінської, Ізюмської, Куп'янської, Харківської, а в решті округ менше 9%, з них в 17 округах від 4 до 0,5%. Так, до 1% населення росіяни мали у 357 районах УСРР, від 1,1 до 3% у 75, від 3,1 до 5 у 38, від 5,1 до 10% у 39, від 20 до 30% у 29, від 40 до 50% у 9, від 50 до 60% у 3, від 60% до 90% у 7 районах УСРР. Необхідно зазначити, що українські селяни переважали серед сільського населення промислового Донбасу: в Артемівській окрузі мешкало 447 тис. осіб, з них українців 389 тис., росіян – 34 тис.; в Луганській окрузі 376,7 тис., з них українці 225,2 тис., росіяни – 139 тис.; в Сталінській 354,6 тис., з них українці – 261, 1 тис., росіяни – 43,2 тис.; в Старобільській окрузі 462 тис., з них українців – 412,2, росіян – 46,4 тис.

Округи, як форма адміністративно-територіального поділу, проіснували до 2 вересня 1930 р., тобто до постанови ВУЦВКу та РНК УСРР „Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління“. На території УСРР діяли 503 адміністра-

тивні одиниці – 484 райони та 18 міст, які безпосередньо підпорядковувалися центру. Чергова адміністративна реформа відбувалася протягом 1932–1933 рр. 9 лютого 1932 р. за постановою ВУЦВКу „Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР“ було створено п’ять областей: Харківську – 82, Київську – 100, Вінницьку – 71, Дніпропетровську – 54 та Одеську – 50 адмінтеродиниць. Безпосередньо центрові підпорядковувалися 17 районів Донбасу, з них 4 міськради – Луганська, Макіївська, Маріупольська, Сталінська, а також 13 районів – Артемівський, Ворошилівський (Алчевськ), Гришинський, Горлівський, Кадівський, Костянтинівський, Краматорський, Краснолуцький, Лисичанський, Ровеньківський, Риківський, Сорокинський, Чистяківський. До міськрад було приєднано частину попередніх районів з відповідними сільськими радами.

Організаційним та правовим забезпеченням створення областей займався ВУЦВК, а конкретно Центральне адміністративно-територіальне управління, яке підготувало та опублікувало довідники статистично-економічних показників розвитку районів 5-ти областей, серед яких виокремлено міське та сільське населення. Збірники з’явилися у 1933 р., а дані про кількість людності припадають на 1 січня 1932 р., тобто на початок голодомору в українських селах.

На лютий – березень 1932 р. на території УСРР понад 438 тис. кв. км мешкало 32,5 млн. осіб, з них понад 7 млн. міського та 25,5 млн. селян. Голод розпочався восени 1931 р., а протягом першої половини 1932 р. набув виразних ознак голодомору, охоплюючи все більшу кількість районів. „Випадки недоїдання та голодовки виявилися уже в грудні – січні як серед одноосібників (особливо тієї частини, господарства яких розпродали повністю, навіть і дрібні речі, за невиконання завдань по хлібозаготівлі), – писав В. Я. Чубар до В. М. Молотова та Й. Сталіна 10 червня 1932 р., – так і серед колгоспників, особливо багатодітних“. Лист голови РНК УСРР є унікальним джерелом для з’ясування проблеми формування території голодомору, його поширення та глибини ураження сільського населення. „З березня – квітня недоїдаючих, голодуючих, пухлих та помираючих від голоду, – наголошував він, – у кожному селі набиралося уже десятки і сотні; з’явилися кинуті батьками діти

та сироти“. Наявність пухлих та масової смертності, на яких звертав увагу В. Чубар, засвідчує факт голодомору, територія якого дуже швидко збільшувалася. „Кількість районів – наголошував В. Чубар, – яка перебуває у важкому становищі росте (очевидно, частина цього зростання відбувається за рахунок виявлення раніш не виявлених, а частина за рахунок вичерпання внутрірайонних ресурсів наприкінці господарського року“. Він протягом 15 днів особисто перебував у „найбільш важких районах і селах Київської і Вінницької областей“, відвідавши села 13 районів Київської та 4-х районів Вінницької областей, тобто пересвідчився на власні очі. Якщо на початку травня в Україні було виявлено 61 район масового голодування сільського населення, то у червні „можна нарахувати мінімум 100 районів“. В листі В. Чубаря підкреслювалася критична ситуація в голодуючих регіонах Молдавської АСРР, яка мала 11 районів. Українці становили 52% населення Ананьївського, 95% Балтського, 52% Бірзульського, 47% Кам'янського, 71% Крутянського, 53% Рибницького, 65% Червоно-Вікнянського. На території МАСРР проживало 493 тис. осіб, з них українців 248 тис., молдаван – 169 тис. Відтак застереження, висловлене Петровським адресоване Сталіну: „До чого хлібозаготівлі довели Молдавію – Вам відомо“, стосувалося більшою мірою етнічних українців цієї автономії.

Голодомор, судячи з листа В. Чубаря від 10 червня 1932 р., охопив третину сільських районів УСРР з населенням 8,5 млн. осіб. Про масовий мор свідчать десятки і сотні „опухлих і померлих від голоду у кожному селі“, а про штучність „система вилучення в одноосібників хліба повністю, навіть і насінневих фондів, і майна повне вилучення усього наявного в колгоспах“, „додаткове друге, а нерідко і третє“ завдання, „хліб, виданий колгоспникам авансом на трудодні, забирався бригадами до хлібозаготівель“. Голова ВУЦВКу Г. І. Петровський, інформуючи Сталіна про голод в Україні, передав слова селян: „навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай; навіщо насіння забрали – цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба за скрутних умов їхати за хлібом до нехлібних районів“. Він вжив цей вираз без лапок, тобто передав настрої селян. В листі є також доказ масового голодування: „інколи дві трети-

ни чоловіків залишають село і їдуть за хлібом“. Пропозиція Г. Петровського стосовно „організованої поїздки за хлібом через кооперацію та колгоспи“ була відхилена, а натомість з’явилася заборона продажу залізничних квитків для селян.

Столична Харківська область у березні 1932 р., коли голод охопив цілі села і райони, мала 98503 кв. км, де мешкало 7,7 млн. осіб, з них 1,5 міського та 6,2 млн. сільського населення. Перша інформація про кількість районів області, уражених голодом, з’являється 21 червня 1932 р. в матеріалах політбюро ЦК КП(б)У про допомогу колгоспам бурякосіючих районів. Було названо 7 районів, що перебували „в найбільш тяжкому стані“, тобто зазначено не лише територію, а також і факт голодомору, позаяк є присутня кваліфікація аномального соціального явища. Від голоду у названих семи районах Харківської області (Семенівському, Кобелецькому, Чутівському, Глобинському, Нехворощанському, Оржицькому, Оболонському), які географічно знаходилися на Полтавщині, проживало 492 тис. людей. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов доповідав ЦК КП(б)У в червні 1932 р. про масовий голод в районах області. Лише у Семенівському районі переважна більшість колгоспів та сільрад не мала хліба для громадського харчування, а в селах Буринка, Саранчавка, Гриньки, Крива Руда, Устинівка, Вереміївка, Тройняки, Очеретовата, В. Поділ, Чернишенське, Михайлівка, Хрущовате, Шепевське, Куликовське, Коржинське „на ґрунті голодування колгоспників є випадки опухання“. За переписом 1926 р. в Семенівському районі було 52,3 тис. населення, а на березень 1932 р. – 46 тис. Росіян в районі налічувалося 528 осіб, тобто села були винятково українськими. В селах Кобелецького району (Суша Маячка, Бродщина, Красне, Василівка, Чорбовка, Сухинівка) було зафіксовано масову смертність та споживання м’яса дохлої худоби, цвіту акації, бур’яну. Це були винятково українські селян, які виявилися приреченими на голодну смерть. Так, Сухо-Маяцька сільська рада мала 3265 населення, з них українці становили 3245, 14 росіян та 6 болгар, Сухинівська мала 252 господарства з 1200 особами, Бродщанська – 374 господарства, 1701 населення, 1692 українці і 19 росіян, Василівська – 572 двори, 2648 душ населення, з них українців – 2641, Краснянська – 523 двори, 2403 особи винятково українців, Чорбів-

ська – 673 господарства з населенням 3508 осіб, з них українці – 3497, росіяни – 11 селян. В с. Дуброва Чутівського району лежали пухлими від голоду 36 сімей. Аналогічне становище спостерігалось в інших селах району – Рубльовка, Постельки, Войновка, Іскровка, Лисковці, Пилевці, Дельци, Володарка, населення яких масово залишало домівки у пошуку порятунку від голодної смерті. В селах району мешкали винятково українці, а інші етноси становили одиниці. Наприклад, в с. Войнівка було 575 дворів з населенням 2808, у тому числі 2786 українців, 12 росіян і 4 німці. Українськими за етнічним складом були села Іскровка та Кочубеївка: перше мало 958 господарств з населенням 3882, з них українців – 3740, росіян – 90, євреїв – 14, поляків – 19, німців – 4; друге 826 дворів з населенням 2965, а українських селян – 2829, решта – нацменшини.

Голодомор проник в села району, у яких налічувалося десятки тисяч хліборобів. Населення районів у 1932 р., якщо порівняти з даними перепису 1926 р., збільшилося, але шляхом розширення їх територіальних кордонів та об'єднання із сусідніми регіонами. Так, у Глобинському районі станом на березень 1932 р. мешкало 101,7 тис. осіб, позаяк до його складу входили села колишніх Глинського та Горбівського районів. В с. Федорівка, яке мало 197 дворів налічувалося 982 особи, з них 976 українців, а під час посівної 1932 р. померло – 80, протягом травня – 36, а за квітень – більшість „сімей цього села лежить пухлими“. В с. Горби цього району було 864 двори з населенням 4092 особи, з них українців виявилось 4028, а від голодовки померло за весну – 11, в с. Бориси, як зазначалося в доповідній записці Харківського обкому КП(б)У, „пухлих від недоїдання – 91 особа (всі бідняки)“. Селяни помирили на вулиці, а трупи лежали декілька днів. В Оржицькому районі, судячи з інформації секретаря Харківського обкому Р. Терехова, переважна більшість колгоспів не мала хліба, тому на початку весняної сівби колгоспники харчувалися сурогатами, а в селах лежали десятки пухлих селян: Круподерка – 40, Луком'я – 30, Яблунівка – 30, Оржиця – 27, Перевенці – 6. Відсутність громадського харчування колгоспників спричинила їх масовий невихід на роботу.

Із 82 районів Харківської області, крім дуже „важких“, про які було згадано, „аналогічні випадки більшого чи меншого

рівня голоду встановлено в таких районах“: Сахновищанському, Краснокутському, Золочівському, Двуречанському, Куп’янському, Сватівському, Оболонському, Карлівському, Краснопільському, Н. Санжарському, Печенізькому, Ст. Салтівському, Лубенському, Миропільському, Старобільському, Н. Георгіївському, Сумському, Чорнуському, Лохвицькому, Близнюківському, Пирятинському, Чугуївському, Решетилівському, Гадяцькому, Недригайлівському, Балакліївському, Троїцькому, Петровському, Зіньківському, Білолуцькому, Липоводолинському, Н. Псковському, Роменському. Отже, голод охопив 39 районів Харківської області, які було визнано „важкими“, але і в інших її частинах селяни нестерпно голодували. У перелічених районах мешкало 3,2 млн. осіб, які стали жертвами голодомору, тому що помирали внаслідок тривалого недоїдання, від хвороб на ґрунті фізичного виснаження, вживання м’яса дохлої худоби, гризунів, котів, собак. Батьки втрачали дітей, а жінки здатність народжувати, бо хворіли на дистрофію.

Протягом 1932 р. кількість районів Харківської області зменшилася, тому що перейшли до створених Донецької та Чернігівської областей. 2 липня 1932 р. виникла Донецька область, до якої приєднали 13 районів Харківської області, а 15 жовтня 1932 р. – Чернігівська, у підпорядкування якої передали 7 районів столичної Харківщини. Восени 1932 р., тобто в апогей застоювання „чорних дошок“, репресивних методів і форм хлібозаготівель, Харківська область мала 64 райони, простираючись на територію сучасної Полтавської, Сумської та десятки районів Київської областей. Її територія зменшилася майже на 25 тис. кв. км, яка мала 1864 сільські ради, понад 5 млн. сільського та 1,4 млн. міського населення. Адміністративно-територіальні зміни зафіксовано у довіднику Харківської області, опублікованому у 1933 р., хоча населення районів реформованої області залишилося сталим, тобто станом на січень 1932 р.

Харківщина 1933 р. перетворилася в область масового голодомору. Якщо 1 березня голод охопив 21, 1 травня – 42, то 1 червня 1933 р. – 59 районів, з них „особливо уражених“ – 23, середнього ураження – 17, „слабше“ – 19 районів. Серед особливо уражених голодом опинилися Хорольський, Чутівський, Новогеоргіївський, Полтавський, Кременчуцький, Решетилівсь-

кий, Красноградський, Кобеляцький, Глобинський, Миропільський, Чугуєвський і Новосанжарський, у яких, за повідомленням начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Б. Кацнельсона, „захворювання і смертність на ґрунті виснаження набули загрозливих розмірів“. До районів, населення яких перебувало у „важкому“ стані у червні 1932 р., додалися Хорольський, Полтавський, Кременчуцький райони. На території цих 12 районів перебувало 1,2 млн. осіб, серед яких виявилось багато „хворих і пухлих“ на ґрунті недоїдання, допомога яким у низці випадків не надавалася із-за відсутності будь-яких ресурсів продовольства“. Селяни харчувалися м'ясом дохлої худоби, котів, собак, помирали від отруєння та різних хвороб – дизентерії, тифу, малярії. „Трапляються випадки, – підкреслював Кацнельсон 5 червня 1933 р., – коли залишені серед живих батьки поїдали трупи померлих від виснаження дітей. Також траплялися факти, коли на ґрунті недоїдання члени родин вбивали менш слабких, головним чином дітей, вживаючи їхнє м'ясо“. Органи ДПУ зафіксували на території Харківщини за березень – травень 420 випадків людоїдства.

Голод охопив 59 районів, які вирізнялися його руйнівними наслідками та поширенням, але разом в області голодувало близько 5 млн. осіб. Так, в Балаклійському районі з 48 сільських рад „найбільш ураженими“ виявилось 26 з 39 колгоспів, а в районі мешкало 141 тис. сільського населення. село Чепишки, яке мало 500 дворів, „перетворилося на пустир“, а „ранком диму з труб не видно“, бо за березень – травень померло понад 300 осіб, сто лежало пухлими. В селах переважали українці, які масово помирали від голоду. В с. Вовчий Яр було 800 дворів, а щоденно помирало 8–12 колгоспників, відтак протягом півтора місяця померло 2,5 тис. селян. Із 25 сільських рад Новосанжарського району голодом було уражено 18, а 45% колгоспників та одноосібників „зовсім не мають ніяких продуктів харчування“, відтак у кожному селі налічувалося 60 сімей, де перебувало не менше 200 пухлих від голоду осіб. Якщо зважити на те, що дві третини сільських рад району опинилося в зоні голодомору, отже від нього потерпало 94 тис. осіб, хоча і серед третини, яка не була обстежена органами ДПУ, селяни нестерпно голодували. В Красноградському районі було 40 рад з населенням 123 тис.

осіб, з них 15 тис. міського, а голод та масову смертність було виявлено у 32 сільрадах та 103 колгоспах. В Ізюмському районі у 14 сільрадах з 36 голодувало 15 тис. селян, а померло 2,5 тис. Кількість голодуючих районів Харківщини збільшувалася: якщо 5 червня органи ДПУ виявили 59 районів, то станом на 10 червня їх було 61, відтак територія голодомору становила в області 74,1 тис. кв. км з населенням близько 5 млн. осіб.

Територія Київської області на час її утворення 9 лютого 1932 р. була однією з найбільших, враховуючи кількість районів та населення. її площа становила 104,2 тис. кв. км, 8,2 млн., з них міського 1,3 та сільського 6,9 млн. осіб. 15 жовтня 1932 р. 29 районів Київської області стали основою для формування адміністративно-територіального устрою Чернігівської області, відтак залишилось на Київщині 69 районів, але до неї одночасно з вилученням приєднали сім районів Вінницької області (Бабанський, Монастирищенський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Уманський, Христинівський). Після чергової реорганізації Київська область мала 72,7 тис. кв. км, 2571 сільську раду, 6,3 млн. населення, з них 5,2 сільського, тобто на 200 тис. більше від столичної Харківщини.

Формування голодоморівської території на Київщині розпочалося з січня 1932 р., заявило про себе під час весняної сівби, а на початку червня набуло ознак соціального лиха. Саме тоді голод охопив 13 районів області, у яких мешкало 1,1 млн. осіб, де особисто перебував В. Чубар. Вони були віднесені до категорії „найбільш тяжких“, відтак існували райони іншої категорії ураження – „середньої“ та „слабкої“. Протягом літа незважаючи на новий урожай, голодування сільського населення набувало масового характеру. 11 липня 1932 р. голова Жашківського райвиконкому доповідав ВУЦВКу про те, що в районі „були випадки масового голодування“, а в с. Тарасівка Звенигородського району було виявлено випадки людоїдства, датованих початком липня. В с. Нове Місто Монастирищенського району батьки „порізали та з’їли своїх дітей – хлопця 9 років і хлопця 2 років“, що свідчило про апогей голодомору, про мутацію психіки голодних селян. Людоїдство було зафіксовано в селах Станіславчик та Матусів Шполянського району наприкінці червня 1932 р.

Доказом поширення „продовольчих труднощів“, тобто голодомору в колгоспах Київщини, став масових вихід селян. Лише протягом червня 1932 р. їх залишили 14 тис. колгоспників у 475 колгоспах 111 районів, з них 3,3 тис. селян 75 колгоспів 21 району Київської області. 22 вересня кількість заяв про вихід з колгоспів 27 районів досягла 7 тис. осіб. Колгоспники розбирали худобу, майно, а основною причиною виходу з колгоспів виявився голод, спричинений не лише хлібозаготівлями. Партійно-урядові органи заборонили видачу хліба для громадського харчування, торгівлю, виїзд за продуктами до інших районів та областей, не видавали хліба на зароблені трудовні. Ситуацію ускладнювали карально-репресивні методи хлібозаготівель, переслідування селян за „крадіжку“ так званих п'яти колосків, застосування „чорних дошок“, „червоних токів“, тобто форми масового позбавлення хліба великих груп сільського населення – сіл, сільрад, колгоспів, районів.

Голодомор на Київщині у 1933 р. вирізнявся територією поширення, інтенсивністю смертності та формами асоціальної поведінки людей, виснажених фізично і психічно. Якщо минулого року січень – червень був початком масового голоду, то перша половина 1933 р. виявилася його апогеєм, позаяк від голодної смерті помирали селяни у кожному селі області. Станом на 15 лютого 1933 р. „за перевіреними даними“ Київського облвиконкому голодувало населення 21 району області, а в багатьох селах Володарського, Білоцерківського, Богуславського, Тетіївського, Уманського, Смілянського траплялися випадки людоїдства, що спонукало президію облвиконкому видати розпорядження про боротьбу з ними. Масова смертність, яка спостерігалася протягом грудня 1932 р., стала явищем повсякденним, втрачаючи почуття страху і святості, тому що селяни почали звикати з нею. Так, в с. Петрашівка Володарського району за останні дні грудня – початок січня від „виснаження померло до 35 осіб“, а хворих і пухлих знаходилося до 40 осіб. Напередодні колективізації с. Петрашівка мало 248 господарств українських селян з населенням 1157 осіб. Трупні померлих селян у Петрашівці та сусідній Павлівці, яка налічувала 536 дворів та 2191 душ, з них 2164 українців, лежали по 4–5 днів в хатах. 28 лютого 1933 р. інформаційно-посівна група ЦК КП(б)У

доповідала, що серед низки областей, найбільш „гострі форми набуває голодування в районах Київської області, яке супроводжується опуханням, смертними випадками і навіть фактами людоїдства“. Помирали колгоспники, які мали трудовні, тобто зароблений хліб, але у багатьох колгоспах не розраховувалися з колгоспниками, а видача на трудовень становила 300–400 г. Керівництво деяких районів, сільських рад, колгоспів намагалося використати хліб для організації так званого громадського харчування працюючих колгоспників, але були випадки, коли Тарашанський, Ставищанський райпарткоми „пройшли повз факти голоду“. В одних районах були спроби збереження продовольчого та посівного матеріалу, відтак темпи хлібозаготівель падали, а в інших сільради та колгоспи виконували триразові завдання до двору, що зумовлювало поширення зони ураження селян штучним голодомором.

Статистичні відомості про територію голодомору на Київщині, які розробляли оперативні підрозділи ДПУ та райвиконкоми у 1933 р., висвітлюють і засвідчують історичних факт злочину. Демографічна наука має поняття „моральна статистика“, тобто статистику смертності від асоціальних факторів. Те, що відбувалося в українському селі протягом голодомору, можна віднести до явищ „аморальної статистики“, тобто статистики злочину, вчиненого державою проти власного народу. 1 березня 1933 р. Київський обласний відділ ДПУ УСРР виявив кількість наявних районів та населених пунктів, голодуючих сімей, дорослих і дітей, хворих пухлих, померлих, випадків людоїдства і трупоїдства. Голод охопив 42 із 76 районів області та 829 населених пунктів, у яких потерпали 94 тис. дорослих, 112 тис. дітей, а хворих та пухлих виявилось 63 тис., померлих 13 тис. Підкреслювалося, що передані дані стосувалися лише 42 районів, а відомості райвиконкомів не збігалися з оперативними даними ДПУ.

На березень 1933 р., враховуючи лише дані облвідділу ДПУ, тобто наявні адмін одиниці, територія голодомору на Київщині охоплювала наступні райони: Обухівський (80,7 тис. осіб), Баршівський (72,5), Фастівський (81,6), Черкаський (147,5), Чигиринський (92, 7), Золотоніський (91,6), Канівський (87,2), Корсунський (94,3), Городищенський (30,5), Гельмязівський (55,1),

Чорнобаївський (97,7), Златопільський (91,6), Звенигородський (87,2), Шполянський (99,3), Кам'янський (112,4), Житомирський (112,0), Коростенський (84,3), Баришівський (31,5), Хабненський (40,1), Бориспільський (72,5), Білоцерківський (144), Володарський (51,7), Попельнянський (96,8), Рокитнянський (102,5), Ружинський (103,8), Сквирський (105,7), Ставищанський (65,9), Таращанський (81,6), Тетіївський (57,2), Черняхівський (59,6), Кагарлицький (58,1), Уманський (144), Христинівський (57,2), Монастирищенський (72,4), Оратівський (50,8), Жашківський (50,4), Плисківський (56,3), Бабанський (95,9), Букський (117,9), Лисянський (66,5), Тальнівський (108,6), Богуславський (140,6). Отже, враховуючи наявне населення, яке мешкало тоді у 42 районах Київської області, маємо 3,7 млн. голодуючих селян. До категорії 42 районів не потрапили райони, у яких також голодувало сільське населення. Так, на початку березня 1933 р. від голоду потерпали села Мархлевського польського національного району на Житомирщині: Шиєцька Буда, Василівка, Дранецькі-Хатки, Яблунівка, Ульяновка, Мар'янівка. У них голодували і помирали десятки сімей. В районі мешкало тоді 49,4 тис. осіб.

Масовий голод супроводжувався випадками людоїдства та самогубств. На початку березня 1933 р. голодомор проник в села Богуславського району: Ісайки, Медвин, Ольховиці, Синиці, Чайки, Бородяни, Красногородка, Гута, Яхни, Михайлівка. В с. Масловка селянка, виснажена тривалим голодом „повісила своїх 3-х дітей і сама повисилася“. Із 39 сіл Уманського району факти масового голоду було виявлено в 29, а в с. Маньківка Букського району було „пухлих і виснажених на ґрунті недоїдання – 400 осіб“, де шаленів тиф. 12 березня 1933 р. Київський облвідділ ДПУ, доповідаючи про сотні пухлих і виснажених селян по селах Київської області, зазначав, що наведені цифри значно „зменшені“, позаяк райапарати ДПУ обліку кількості голодаючих та пухлих не ведуть, а про дійсну кількість померлих від голоду почасти невідомо і сільраді“. Наркомзем УСРР, спираючись на дані облвідділу ДПУ, повідомляв 14 березня 1933 р. ЦК КП(б)У про голод в 34 районах Київської області, про сотні і десятки тисяч померлих, тобто про соціально-демографічну катастрофу, яка охопила села області.

Кількість районів, крім 42, виявлених на 1 березня 1933 р., неухильно зростала. Спочатку долучилося три райони (Мархлевський, Васильківський, Коростишівський) з населенням 194 тис. осіб. 3 червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, у якій до категорії „важких“ відніс 66 районів з 76 у Київській області. За березень – травень кількість районів голодомору збільшилася на 50%. Райони, враховуючи рівень ураження голодом, розподілялися на три групи: до першої групи, яка вирізнялася масовою смертністю, опуханням, людодством тощо, належало 34, до другої – 17, третьої – 15 районів. В документах мало згадуються північні райони Київщини – Хабнянський, Овруцький, Чорнобильський, Словечанський, німецький Пулинський, Малинський, Лугинський, Олевський, Іванківський, де факти голоду мали місце, але значно менше від центральних та південних. Вони були малочисельними, у яких мешкало разом близько 450–500 тис., а основну територію голодомору становили 66 районів з населенням близько 6 млн. селян. Якщо 25 березня голод охопив 1214 сіл, то 5 квітня – 1378, а 15 квітня – 1577 сіл, а в області було 2571 сільських рад. Загальна кількість населення, яке голодувало 25 березня становило 399 тис., а 15 квітня – 494 тис., з них діти 179 тис. та 262 тис. Вражаючи „аморальна статистика“, тобто статистика злочину держави. Якщо 25 березня було 89 тис. пухлих, то 5 квітня 102 тис. Найбільш постраждалими виявилися Богуславський (30,9 тис. голодуючих), Білоцерківський (30,5), Попельнянський (20), Ставищанський (17,1), Оратівський (16,3), Букський (14,9), Обухівський (14,1), Ржищевський (13,9), Уманський (13,2), Бабанський (19,1), а решта районів від 10 до 12 тис. осіб. Наркомат охорони здоров'я висловив сумнів стосовно вичерпності наведених даних. „Безсумнівним необхідно вважати значно заменшеними цифри померлих, – наголошував заступник наркома охорони здоров'я Хармандар'ян, – позаяк перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри“. Смертність за січень – лютий по деяких районах перевищувала у 2–5 разів наведені дані, відтак вона становила пересічно третину серед дорослих і майже стовідсотково смертність дітей до 1 року. Майже 100 тис. осіб залишились без примітивної госпіталізації

для виведення із стану довготривалого голодування і дистрофії, а попереду були надзвичайно складні місяці травень–червень.

Сільські райони Київщини належали до регіону, які належали до етнічної території українців, тобто їх компактного розселення по селах та хуторах. Якщо взяти Богуславський район, у якому мешкало 140,6 тис. осіб, то за національним складом він був винятково територією українських селян. Це стосується решти районів, крім національних адмінрайонів. Жодної сільської ради, де б переважали інші етноси, яких налічувалося від декількох осіб до сотні максимум. Етнічною строкатістю вирізнявся Володарський район, третина сільських рад якого була представлена поляками та німцями. У деяких районах траплялися єврейські сільські ради. У Мархлевському польському районі переважало сільське польське населення, хоча у деяких сільських радах існував національний паритет, тобто однакова кількість українців, поляків і німців. Пулинський район, котрий мав 50 сільських рад, німецька етноменшина переважала у 19 сільрадах (50–90%). Вони зосереджувалися переважно на Житомирщині, де колективізація відбувалася значно повільніше, а райони не належали до зернових, засіваючи технічними культурами – цукровий буряк, льон, коноплі, хміль, отримуючи цільову „прод-допомогу“. Центральна і південна Київщина, яка становила основну етнічну територію українців, виявилася епіцентром голодомору. Ця територія суттєво вирізнялася від поліських районів, позаяк мала у декілька разів більше дворів на сільраду та по конкретних селах, відтак і вірогідність смертності. Наприклад, населення Шевченківської округи, яка мала 23 райони напередодні колективізації, зосереджувалося у 1348 пунктах, з них у 451 селі та на 498 хуторах. За переписом 1926 р. на Черкащині мешкало 1 млн. 13 тис. осіб, з них українців 999 тис., тобто 98,7%. Природній рух населенні у 1924 р. становив на Черкащині у 1924 р. 25658 осіб сільської людності, у 1925 р. – 26221 особу, тобто на рівні чисельності голодуючих одного району. Наприклад, в Кам'янському районі станом на 14 червня 1933 р., судячи з доповідної записки політсектору МТС Київської області, зафіксовано було „масові випадки голодання і вимирання цілих сіл“, а за 1,5 місяця „смертні випадки набирають масового характеру“. У 27 селах району померло 3336 осіб, а в с. Осота за травень

місяць померло 120 селян, тобто 4 особи щодня. Зазначу, що у 1925 р. природній приріст населення Кам'янського району становив 1884 особи, тому протягом 1933 р. природне відтворення українців у селах Кам'янського району призупинилося.

Високою смертністю, спричиненого голодом, вирізнялися села Тетіївського району. В малочисельному селі Ненадиха за 20 днів травня померло 113 осіб, тобто майже 6 щодня, а 80% дітей по селах району були пухлими. За квітень померло 1000, за п'ять днів травня – 459, за 10 днів червня – 2000 осіб, які відносились до категорії первопричин смерті від голоду, а діяли вторинні фактори – кишково-шлункові, отруєння, тиф, дистрофія. Смерть стала звичним явищем серед українців-хліборобів Київщини, приречених на голодну кончину. В селах району ім. Петровського (Городищенський) померло, за неповними даними, 6 тис. селян.

Начальники політвідділів МТС багатьох районів Київщини використовували формулювання „збільшилась смертність серед дітей“, „гостре голодування і смертність на ґрунті виснаження не ліквідовані, а весь час збільшується“, „смертність набрала значних розмірів“. Масово вимирали сім'ї селян-одноосібників, а на колгоспних полях працювали пухлі і страшно виснажені селяни, які помирали просто неба, уцілілих відвозили додому неприйнятними. „Така висока смертність, – інформував політвідділ Виноградської МТС Лисянського району, – створює велику загрозу недостатці робочої сили для збирання врожаю та обробки буряків“. Померлих від голоду не ховали одразу, тому їх трупи поїдали ті, які залишились. Дві категорії голодуючих викликали увагу „гробокіпів“: померлі та пухлі. Людоїдство набуло масового явища. „Характерно, що народ збайдужів, – писав начальник політвідділу МТС ім. Петровського Кам'янського району, – абсолютно ні на смертність, ні на людоїдство не реагує“. Жахливе зізнання, яке передає повсякденне вимирання українських селян на штучно створеній більшовицьким режимом території голодомору.

Особливістю українського голодомору є одночасність ураження майже усієї території, а також її формування, починаючи із січня 1932 р. Від голоду потерпали північні і центральні райони УСРР, не кажучи про південні та східні. 21 травня 1932 р.

8 районів Вінницької області, які, за оцінкою ЦК КП(б)У, „перебувають у найбільш тяжкому становищі“, потребували невідкладної допомоги: Бабанський, Уманський, Оратівський, Плисківський, Погребищанський, Монастирищенський, Христинівський, Немирівський. Там мешкало 547 тис. осіб. У Вінницькій області було 2251 сільських рад та 4,7 млн. селян, а разом з міським населенням 5,2 млн. осіб. Спочатку утворення область мала 71 район, а після часткової реорганізації – 64, з них 9 станом на 21 червня 1932 р. перебували „у найбільш важкому становищі“. Перша половина травня 1932 р. характеризувалася „збільшенням голодування у багатьох селах Тростянецького району з наступним опуханням та смертністю“. Так, в с. Тростянчик тоді померло від голоду 40 сімей, в с. Паланка – 52 сім'ї, у яких лежало пухлими 409 осіб, а в селах Стратіївка, Севериновка голодувало 950 та 1000 селян.

В Уманському районі в с. Фурманка протягом 1–5 травня померло 24 особи, а в селах Дмитрушки, Фурманка, Ладижинка, Ропотуха, як зазначалося в довідці організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У 16 травня, „смертність носить масовий характер“. Зокрема, в с. Дмитрушках „немає такого дня, коли б не вмирало 5–6 чоловік від голодної смерті“. „Недоїданням охоплені всі села району, за винятком с. Яроватка, – зазначалося в довідці, – де стан більш-менш задовільний. В решті сіл району голодування та смертність набрали масового характеру. За відсутністю продуктів їдять дохлих коней, забитих собак, викошують торішню гнилу картоплю, буряк, інші корінняки, домішують бур'яну, що появляється, і таким чином годуються. По полях ходять цілі групи людей, що збирають падаль, корінняки й вживають їх для їжі. Харчування дохлятиною, різними покидьками, гниллю носить масовий характер та призводить до захворювань й збільшення смертності (в с. Паханка виявлено випадки смертності від дизентерії, сибірської язви). І, нарешті в с. Степківка виявлено факт людодїства... Опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість. У зв'язку з відсутністю продуктів харчування в більшості сіл збільшення захворювань від голоду, смертності“. Уманський район, якщо брати до уваги етнічний склад сільського населення, був представлений українськими селами, а також решта районів,

які були віднесені до категорії „тяжких“. Так, в Немирівському районі сільські ради мали від 177 до 953 господарств, а 19 з 26 сільрад були винятково українськими, решта мала 297 осіб росіян, євреїв, поляків, тобто по 11 на сільраду. На території сільської ради мешкало від 618 до 3234 українців.

Голодомор мав українське спрямування за фактом наявного моноетнічного складу сільського населення, а його довготривалість масово нищила селян. 15 жовтня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У доповідав про голод в селах та районах області, зазначивши відсутність внутрішніх ресурсів для належного продовольчого забезпечення голодуючих. В Уманському районі „недоїданням і голодовкою“ було охоплено від 35 до 50% населення сіл, а в березні 1932 р. по місту Умань померло 145 проти 60 осіб у березні 1931 р., протягом квітня на вулицях підібрали 48 трупів селян. Села району притихли, бо від 50 до 70% їхніх мешканців розбрелось у пошуках хліба та порятунку. Протягом квітня 1932 р. в селах Підвисоцьке, Левковці, Косенівка, Кам'янече, Вишнепіль Бабанського району щодня помирало двоє осіб, тобто села виявилися територією голодомору. Напередодні масової колективізації в районі було 19 сільрад від 140 до 1090 дворів у кожній, а з 44,7 тис. осіб українці становили 44,5. Названі 12 районів вимагали невідкладної допомоги.

Формування суцільної території голодомору в українських селах, яке розпочалося зимою – весною 1932 р., набуло завершення та руйни протягом першої половини 1933 р. на Вінниччині. Якщо 17 лютого 1933 р. було виявлено 13 районів (Копайгородський, Липовецький, Любарський, Літинський, Чуднівський, Станіславчинський, Піщанський, Махнівський, Держинський, Могилівський, Джулинський, Вінницький), у яких мешкало 940 тис. осіб, то 1 березня 27 районів, тобто „довиявили“ ще 14 (Немирівський, Лeticівський, Гайсинський, НовоУшинський, Брацлавський, Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Тростянецький, Дрижанський, Вороновицький, Полонський, Бердичівський, Старокостянтинівський) з населенням 1,1 млн. осіб, відтак разом територія голодомору охопила 2,1 млн. осіб. Вінницький обком КП(б)У інформував ЦК партії про „наявність голодних смертей і пухлих“ в районах області, самогубств, людодіства. 15 квітня 1933 р. голодомор охопив

37 районів, з них населення 20 перебувало у „тяжкому становищі“, особливо 30 сіл, у яких щодня помирало 10–12 осіб. На хуторах Немирівського району селяни лежали пухлими. „Ураження захопило значну кількість колгоспів, – писав 16 квітня секретар Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявський, – але переважну більшість воно охопило одноосібників, особливо центральних і південно-східних районів нашої області, де одноосібник по-господарські значно слабше від одноосібника прикордонних районів“. В області голод охопив на 17 травня 1933 р. 38 районів, 431 сільраду, а 30 квітня було 33 райони і 385 сільрад, населення яких голодувало та помирало від виснаження і хвороб. Виявлені райони поділяли на 4 групи: до першої, яка вирізнялася „масовим недоїданням“, належало 9 районів з населенням 763,9 тис. осіб; до другої – 10 районів з населенням 822 тис., у яких „продтруднощі охопили значну частину сіл“; до третьої віднесені 7 районів із „незначною кількістю сіл“, уражених голодомором, де мешкало 411 тис. осіб; до четвертої – 7 районів з „незначною кількістю господарств в окремих селах“, як потерпали від голоду, але з населенням 546,3 тис. осіб. Від голоду страждали селяни прикордонних районів Вінницької області: Мур-Куриловецький (7 сіл), Проскурівський (21 сільрада з 57), Славутський (4 села), Новоушицький (11 сільрад), Камінецький (11 сіл). Тут мешкало 445,4 тис. осіб. Разом, враховуючи населення 38 зазначених районів, голод охопив близько 3 млн. осіб. Він тривав протягом наступних місяців, розширюючи територію.

Південні області, які вирізнялися зерновим господарством і широкими ланами, за кількістю уражених голодом районів поступалися центральним регіонам, особливо у 1932 р. В Одеській області весною 1932 р. голодувало населення п’яти районів – 466 тис. осіб, а на Дніпропетровщині також 5 районів з населенням 423 тис. Одеська область мала 51 район, 1155 сільських рад, на території якої проживало 3,5 млн. осіб, з них в селах 2,6 млн. За повідомленням ЦК КП(б)У 1 квітня 1933 р. на Одещині було виявлено факти масового голодування в 9 районах, а там мешкало 830 тис. осіб. За книгами загсів та спогадами очевидців виявлено додатково 8 районів, відтак голод за „наявною статистикою“ охопив 17 районів, хоча наркомат охорони здоров’я оперує

даними про 20–27 районів Одеської області, тобто більше половини, відтак можна говорити про територію голодомору з населенням щонайменше 1,7 млн. осіб.

Дніпропетровська область, яка мала площу 71,6 тис. кв. км, 1128 сілрад, 3,1 млн. сільського на 0,9 млн. міського населення, виявилася епіцентром голодомору, враховуючи її 49 районів. 15 березня 1933 р. С. В. Косіор в листі до Сталіна висунув її на перше місце за наявністю „тяжких районів“ – 21-го із 49, тобто майже половина. 1 квітня 1933 р., за даними партійних органів, голод охопив населення Н. Василівського, Межівського, Високопільського, Сталіндорфського, Павлоградського, Махнівського, Лихівського, Апостолівського, Магдалинівського, Синельниківського, Бердянського, Мелітопольського, Токмакського, Якимівського, Колорівського, Михайлівського, Олександрійського, тобто 17 районів. Десятки померлих колгоспників та селян одноосібників не були поховані протягом тижня, а пухлі від голоду були непридатними для роботи. Із 139 районів, охоплених голодом в УСРР на 12 березня 1933 р., 35 припадало на Дніпропетровську область. Павлоградський райком КП(б)У повідомляв 30 квітня 1933 р. про те, що смертність в районі порівняно з минулим роком збільшилася в 7 раз, особливо за рахунок дітей. 5 березня 1933 р. Дніпропетровський облвідділ ДПУ доповідав, що райапаратом ДПУ перевірено та виявлено факти масового голоду у 35 районах, у яких потерпали селяни 336 сільських рад, а також перевірено додатково ще 5 районів. „Хоча відсутність вичерпних матеріалів перевірки не дозволяє зараз говорити про справжню кількість голодуючих у цих 5 районах, – зазначалося в доповідній записці, – проте дані перевірки свідчать про те, що досить значні розміри голоду і по цих районах – безперечні“. Отже, враховуючи зазначену інформацію, на Дніпропетровщині голодувало населення всіх 49 районів. Начальник облвідділу ДПУ Я. К. Краукліс не мав жодного сумніву, що „факти голоду і недоїдання є і в решті районів області“. Область вирізнялася масовою смертністю по селах, особливо від захворювання тропічною малярією, „яка набула характеру масової епідемії з великою кількістю смертних випадків, внаслідок значного виснаження сільського населення від голодування“. Сільське населення опинилося на території голодомору, яка знаходи-

лася на кращих землях – родючих чорноземах. Від голоду страждали також селяни національних районів Дніпропетровської області – Коларівського (болг.), Люксембурзького (нім.), Високопільського (нім.), Новозлатопільського (євр.), Сталіндорфського (євр.).

Молдавська АСРР, яка дуже постраждала від голоду протягом 1932 р., не уникла голодомору 1933 р. Молдавський облвідділ ДПУ констатував 2 березня 1933 р. факт масової смерті від голоду колгоспників та одноосібників Кодимського, Дубосарського, Бірзульського, Григоріопольського, Красноокнянського, Балтського, Рибницького, Каменського районів. Так, в с. Перерите Дубосарського району голодувало 93, а в Кодимському районі голодувало 498 сімей. Районні книги загсів зафіксували високу смертність селян у цих районах МАСРР. 4 липня 1933 р. Тираспольський район було реформовано, а на його території утворено Компаніївський та Рівнянський райони Одеської області. Із 17 його сільрад, які діяли в районі напередодні колективізації, у шести переважали молдавани, в одній – болгари, у восьми – українці, у двох – росіяни. Для них голод не був „інтернаціональним“ чи „совітським“, а передусім зброєю масового вбивства за національною ознакою. У Рибницькому районі із 20 сільрад з переважаючим етнічним складом було 13 українських, а також в Бірзульському, Кам'янському, Балтському, Ананьївському та інших, крім Дубосарського.

Східна Донецька область виникла на адміністративній карті УСРР 2 липня 1932 р. у складі 23 районів. До її утворення 17 адміністративних одиниць Донбасу (12 міськрад та 5 районів) мали 2,9 млн. населення, міського 1,8 млн. та сільського 1,1 млн. осіб. До неї приєднали 13 районів Харківської області, а це 914 тис. осіб, а також 5 районів Дніпропетровської близько 400 тис., відтак сільське населення Донецької області наприкінці 1932 р. становило 2,5 млн. осіб. 17 листопада 1933 р., тобто фактично після голодомору, виникла Старобільська округа на базі 14 районів.

Адміністративна територія не співпадала з територією голодомору в Донецькій області, яка обмежувалася переважно сільськими районами на відміну від центральних та північних районів України, де голод проник у дрібні міста. 10 березня 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ повідомив обком партії про те, що

голод набув „загрожуючих форм і розмірів“, а протягом 27 лютого – 9 березня вони виявлені у селах 21 району з 23 в області. В с. Шапарське Новопокровського району зафіксовано було випадки людоїдства, а там переважали українські селяни. В с. Целуйково, де з 1697 осіб мешкало напередодні колективізації 1691 українців, протягом лютого 1933 р. щодня помирало декілька селян. Із 139 районів УСРР, у яких станом на 13 березня виявили факти голодомору, 29 припадало на Донецьку область. в с. Шапарське щодня помирало троє селян, 230 господарств колгоспників та одноосібників зовсім не мали „продуктів харчування“, тому їли котів, собак, дохлятину. Якщо зважити на загальну кількість районів Донецької області, у яких виявлено було факти голоду і смерть, то територія голодомору охопила близько 2,5 млн. селян.

Чернігівська область виникла на базі 29 районів Київської та 7 районів Харківської областей, населення яких потерпало від голоду. Молотівські хлібозаготівельні комісії, які розпочали руйнівну діяльність майже одночасно з утворенням області, поглибили голодову катастрофу в селах Чернігівщини. Партійно-радянське керівництво 20 районів намагалося уникнути непосильних хлібозаготівельних завдань. За їх невиконання 2 грудня 1932 р. 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібних господарств було занесено на „чорну дошку“, а з 73 сіл 8-ми районів вивезли промислові товари. За лютий місяць 6 тис. селян із 25 районів Чернігівщини виїхало за хлібом, залишаючи територію голодомору, яка охопила, судячи з архівних документів третину районів області, тобто близько 2,5 млн. осіб. 19 березня 1933 р. секретар Прилуцького райкому КП(б)У повідомляв обком про „важкий продовольчий стан в районі, особливо по колгоспах, охоплює чим даліше більшу кількість колгоспів“. 14 червня 1933 р. Наркомзем УСРР інформував про організацію громадського харчування в колгоспах. Виявилося, що в Чернігівській області колгоспи 11 районів забезпечені продуктами від 50 до 100%, на 30–50% – 11 районів, у 9 районах менше 30%, а 5 „незабезпечені зовсім“. В одних колгоспах видавали ложки, а в інших – миски, а необхідним посудом були забезпечені 40% колгоспів 18 районів. Для голодних людей посуд від споживспілки не мав суттєво значення. „Те, – зазначав секретар Чернігівського обкому

КП(б)У П. Маркітан, – що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала, – це ганьба“. Він згадав с. Яблунівку Прилуцького району, де „люди голодують і мруть“, а таких сіл на Чернігівщині, судячи зі спогадів очевидців та книг загсів, було у кожному районі.

Сім областей та Молдавська АСРР перетворилися на зону суцільного голодомору, яка набирала потворних форм – масової смертності, людодства, труподства, епідемії тифу. За даними секретно-політичного відділу ОДПУ на 20 липня 1932 р. голодомор охопив 127 районів і „всю територію АМСРР“, тобто третину УСРР з населенням 8,5 млн. осіб сільської людності. За неповними джерелами інформації партійно-радянських органів протягом першої половини 1932 р. від голоду потерпало 1,1 млн. селян Київщини, 522 тис. селян Харківщини, 466 тис. селян Одеської, 427 тис. селян Дніпропетровської, 547 тис. селян Вінницької області та „вся“ АМСРР – 1193 тис. осіб. Спираючись лише на ті райони, які в офіційних документах було названо „важкими“, територія голодомору сягнула 3,5 млн. голодуючих осіб з фактами масового голодування, яке в окремих селах становило 30–50%.

Протягом січня–липня 1933 р. територією голодомору стали усі області УСРР та райони АМСРР. Співставляючи названі в документах партійно-радянських органів „важкі райони“ з офіційними та архівними статистичними джерелами про „наявне“ у них населення станом на січень 1932 р., встановлено його чисельність – 22,4 млн. осіб. Вони опинилися на ізольованій території – в селах, сільських радах, колгоспах, радгоспах. Масова смертність від голоду, яка стала тоді явищем звичним для українських сіл, не реєструвалась належним чином. Смертність становила в окремих селах від 30 до 50% „наявного“ населення, а траплялися випадки, коли села вимирали повністю, звільняючи територію для переселенців – колгоспників з Росії.

Жертвами голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР, навіть у південних та східних областях, а в північних та центральних – однозначно, хоча від голоду страждали етнічні меншини, які компактно проживали тоді в Україні. Жертвами голоду виявилися не лише померлі, а також

ті, які лежали пухлими, хворіли висипним та черевним тифом, дизентерією, шлунковими отруєннями, малярією. Смертність від голоду була масовою: значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, помирали одразу, а також особи похилого віку. Певна група помирала від тифу – до 20% хворих. Решта гинула від різних хвороб.

Територію голодомору, долаючи кордони загрозовувальних загонів та різні заборони, намагалися покинути дорослі, залишаючи у містах власних дітей, відтак зростала чергова хвиля дитячої безпритульності на вулицях міст. На 20 травня 1932 р. із 21 району „неорганізованим порядком“ виїхало 116 тис. осіб, а 15 лютого лише 12 тис. В окремих районах за хлібом виїхало до 50% населення. Відходними, тобто тимчасові працюючі на виробництві колгоспники та селяни, становили у 1932 р. 236 тис. осіб, а за даними Укрколгоспцентру весною 1932 р. „заробітчан“ було 299 тис. осіб.

Матеріали перепису населення 1937 р., які свідчать про негативне сальдо природнього руху населення в УСРР 1932–1933 рр., однак не висвітлюють адміністративно-територіальних меж голодомору. Із 525 районів УСРР лише у 85 наявне населення перевищувало дані перепису 1926 р., а в 93-х районів менше 30%. В опублікованих матеріалах перепису Донецька та Дніпропетровська область навіть мали позитивний приріст, а динаміка населення в інших областях далека від реального становища селян в Україні 1932–1933 років.

„ЗВЕРНІТЬ УВАГУ НА УКРАЇНУ“: СТАЛІН І ГОЛОДОМОР

Диктаторські зазіхання Йосипа Сталіна виявилися ще у квітні 1922 р., коли він, за визначенням Леніна, „зробившись“ генеральним секретарем ЦК РКП(б), прагнув необмежених номенклатурних повноважень, але його „орлиний порив“ стримували – Лев Троцький, „теоретик партії“ Микола Бухарін, головний чекіст – Фелікс Дзержинський. Формально очолюючи секретаріат партії, Сталін не полишав прагнень стати лідером, особливо після смерті Леніна, усуваючи один за одним політичних конку-